

ЕТНІЧНА МОЗАЙКА СХІДНИХ РУБЕЖІВ ЄВРОПИ В УЯВЛЕННІ ФРАНЦУЗЬКИХ ЕНЦИКЛОПЕДИСТІВ

“Енциклопедія” Дідро і Д’Аламбера не приділяє забагато уваги описові тих народів, які населяли східні рубежі Європи. Щоправда в ній міститься понад тисяча статей, які стосуються теренів Польщі, Литви, України і Русі. Але більшість із них пов’язана аж ніяк не з населенням, але з певним географічним простором (а саме - регіонами, містами, річками, горами etc.). В даній статті реконструюються відомості і уявлення французьких енциклопедистів про мешканців цих земель: поляків, литовців, українців, жмудинів, русинів і євреїв. Водночас увага концентрується на спільних витоках тих міфів і стереотипів про населення східного пограниччя Європи, які склалися на заході нашого континенту.

Ключові слова: XVIII ст.; доба Просвітництва; пограниччя; “Енциклопедія” Дідро і Д’Аламбера; етнічна приналежність; етнос; Східна Європа; Річ Посполита; поляки; українці; литовці; жмудини; русини; євреї; караїми.

“Энциклопедия” Дидро и Д’Аламбера не уделяет слишком много внимания описанию тех народов, которые населяли восточные окраины Европы. В ней конечно же содержится более тысячи статей, которые касаются территории Польши, Литвы, Украины и Руси. Но большинство из них связано не с населением, а с определённым географическим пространством (регионами, городами, реками, горами etc.). В этой статье реконструируются знания и представления французских энциклопедистов о жителях вышеупомянутых земель: поляках, литовцах, украинцах, жмудинах, русинах и евреях. Вместе с тем внимание концентрируется на общих истоках тех мифов и стереотипов о населении восточного пограничья Европы, которые сформировались на западе нашего континента.

Ключевые слова: XVIII в.; эпоха Просвещения; пограничье; “Энциклопедия” Дидро и Д’Аламбера; этническая принадлежность; этнос; Восточная Европа; Речь Посполитая; поляки; украинцы; литовцы; жмудины; русины; евреи; караимы.

The Encyclopédie of Diderot & d’Alembert did not devote much space for presentation of the peoples of the eastern borders of Europe. Dictionary definitions, which concern the Polish, Lithuanian, Ukrainian and Ruthenian territories, have indeed more than a thousand entries, but most of them are not applicable to the population, but the geographical space (regions, cities, rivers, mountains etc.). This article reconstructs the knowledge and ideas of the French encyclopédistes about the inhabitants of these lands: Poles, Lithuanians, Ukrainians, Samogitians, Ruthenians and Jews. The analysis also points to the common sources of existing myths and stereotypes in the Western Europe about the population of the eastern border of the continent.

Key words: 18th century; Age of Enlightenment; borderland; Encyclopédie of Diderot & d’Alembert; ethnicity; ethnos; Eastern Europe; Polish-Lithuanian Commonwealth; Poles; Ukrainians; Lithuanians; Samogitians; Ruthenians; Jews; Karaites.

Постановка проблеми. На сторінках “Великої Французької Енциклопедії” відводиться не дуже багато місця для характеристики тих народів, які населяли східні рубежі Європи. Щоправда словникові дефініції, пов’язані із польськими, литовськими, українськими чи руськими теренами, нараховують понад тисячу гасел. Але вони переважно стосуються не населення, але географічного простору (регіонів, міст, річок, гір тощо). У нинішній статті реконструюються знання і уявлення французьких енциклопедистів про мешканців цих земель: поляків, литовців, українців, жмудинів, русинів і євреїв. Проведений автором аналіз також унаочнює витоки поширених на Заході міфів і стереотипів, які побуту-

вали про населення східного пограниччя континенту.

Аналіз історіографії проблеми. Тематика нинішньої статті досі майже не слугувала предметом спеціальних і комплексних досліджень. Відповідна проблематика розглядалася лише у низці праць автора даного тексту (в т. ч. – найдетальніше у монографії “Хорографія шляхетської Речі Посполитої в “Енциклопедії” Дідро і д’Аламбера” [*Chorografia Rzeczypospolitej szlacheckiej w Encyklopedii Diderota i d’Alemberta* (Poznań, 2010)]).

Метою даної статті є реконструкція уявлень енциклопедистів про народи, які населяли східні рубежі Європи (і насамперед – терени Речі Посполитої).

Виклад основного матеріалу. Хорографія Східної Європи, яку пропонує “Енциклопедія”, у набагато більшому ступені презентує саме географічний, а не етнічний простір. Скажімо, розглядаючи поляка, енциклопедист насамперед бачить його особливий характер, який втілюється у специфічній суспільній і державній організації [6, с. 80-101, 128-165, 191-219]. Раніше це питання вже розглядалося в історіографії [4], а тому я зверну увагу лише на кілька засадничих речей.

У “Великій Французькій Енциклопедії” [3] демонструється контраст між величезним простором Речі Посполитої і її порівняно слабким заселенням. Це протиріччя унаочнюється в одній із тематичних статей, де Польща зіставляється із Францією. Перша переважає другу за розміром території, але поступається їй з демографічної точки зору [3.34, т. XII, с. 931]. При цьому число мешканців польсько-литовської держави окреслюється у розмірі 5 млн. осіб. Цей показник адекватно характеризує демографічну ситуацію XVI ст., але є вдвічі нижчим за свій відповідник з початку XVIII ст. [9, с. 210-269].

“Енциклопедія” вчить, що поляки (енц. - *Polonois*) - подібно до англійців, німців чи французів – мають світлу шкіру. Водночас зазначається, що люди із темним волоссям майже не зустрічаються у північній Європі [3.13, т. VIII, с. 346]. Таким чином, створюється враження, що поляки лише зовнішнім виглядом нагадують деякі інші європейські народи, але однозначно відрізняються від них за своїм характером.

Згідно із “Тлумачним словником”, історії Польщі передувала сарматська доба. Як зазначав Габріель-Франсуа Койє (автор першовзірця енциклопедичної дефініції), пращури поляків – сармати – жили вільним життям, не підлягаючи жодній зовнішній владі. Виразною специфікою їх суспільної організації був – і на цьому чітко наголосимо - брак єдиновладдя. Республіканець Койє, а слідом за ним – також “Енциклопедія”, не міг обрати кращої моделі для демонстрації того, до чого є схильним вільний народ, який перебуває у природньому стані. Сармати не лише – як цього можна було б сподіватися – не були

підкорені (хоча б тими ж римлянами), але навпаки самі спромоглися підпорядкувати своїй владі величезні терени, розташовані між Доном і Віслою, Балтійським і Чорним морем. Пращури поляків були численним народом, який був добре відомий своєю войовничістю. При цьому – як підкреслюється в “Енциклопедії” – сармати погано билися в пішому строї, але чудово – на конях. Койє не може стримати свого подиву: “цей історичний парадокс демонструє, на що здатні сила тіла, суворе життя, природне замилювання свободою і дикий інстинкт, який заміщує собою закони і королів” [3.34, т. XII, с. 925]. При цьому він обурювався на “цивілізовані народи, які назвали сарматів грабіжниками попри те, що самі повстали з розбійництва” [3.34, т. XII, с. 925].

Іноземці також вбачали варварські коріння у рисах національного характеру поляків, чимало з яких – як вважалося – ті успадкували від своїх віддалених пращурів. У цьому зв’язку насамперед звертали увагу на щирість і гордість поляків. Свого роду первісну, неприборкану свободу цієї нації зображено також і в “Енциклопедії”. Зокрема, на її сторінках зазначається, що поляки є народом мандрівним, який отримує задоволення “виключно від кочового життя, без постійного місця перебування” [3.1, т. I, с. 327]. Це корелюється в т. ч. із поширеними у Франції описами подорожнього польського королівського двору, частих з’їздів шляхти або зрештою - постійних візитів, які наносили один одному брати-шляхтичі. Варварство також звісно ж асоціювалося з невіглаством, незнанням чи браком культури. На думку Койє, безкінечна боротьба деспотизму з анархією загальмувала культурний розвиток Польщі. А саме, як зазначається в “Енциклопедії”, Казимир Відновитель дав полякам зачатки наук і мистецтв, які однак “чекали на більш прихильні до того століття, аби дати плоди; ті плоди на разі залишаються ще недозрілими, але час робить свою справу і можливо одного дня таки закінчить у Польщі те, що вже набуло завершеного характеру в інших кліматах” [3.34, т. XII, с. 933]. Загальний стан нашої культури характеризувався в “Енциклопе-

дії”у відверто нищівному і не вигідному річищі: у Польщі „немає власної художньої школи, бракує театру, архітектура знаходиться у зародковому стані, історія пишеться без польоту думки, точні науки ледь плекаються, істинна філософія залишається майже незнаною” [3.34, с. 932].

Суспільна проблематика Речі Посполитої фактично зведена у “Тлумачному словнику” до характеристики низки самотніх рис шляхетського стану. Дійсно, польська шляхта (а під нею слід розуміти також і литовську соціальну еліту) зображується тут як дещо незвичне, протилежне загальноприйнятим уявленням. Більше того вона постає як певна антимодель французького випадку, а тому набуває виключно позитивного забарвлення. *La noblesse polonaise* насамперед є сильною своєю прив’язаністю до провінції і в цьому відношенні є антиподом французької, яка незмінно тяжіє до центру. На сторінках “Енциклопедії” можна знайти цікаве протиставлення цієї “головною комірки” місцевого життя польської шляхти (тобто - шляхетського дворика) до версальського двору - центрального простору. А говорячи іншими словами – того єдиного простору, в межах якого французький дворянин міг почуватися, як ми б сказали сьогодні, “політичною твариною”. Дворик і Версаль – це метафори двох протилежних джерел політичної активності соціальної еліти. З одного боку, в даному випадку йдеться про короткий, але надзвичайно виразний енциклопедичний образ діяльності польської шляхти на локальному рівні. А з іншого боку – про найглибшу причину мобілізації польського шляхтича до публічного життя, яке настільки різниться від французького взірця.

В образі польського шляхтича, змальованому в “Енциклопедії” Дідро і д’Аламбера, можна побачити одну рису, яка відрізняє його від європейських співбратів. Йдеться про домосідство. “Чудовим звичаєм [польських] панів є те, що більшу частину року вони проводять у своїх землях. Завдяки цьому вони стають більш незалежними від двору, який за будь-яку ціну прагне їх підкупити. Водночас вони

пожвавлюють село тими витратами, які роблять” [3.34, с. 930]. Важливо, що в даному випадку Сармата аж ніяк не засуджують за перебування більшу частину року в своїх провінційних маєтках, на польського шляхтича не навішують ярлик якоїсь старосвітськості, а знаходження вдалині від столиці не перетворює його в очах енциклопедиста на мракобіса. Навпаки. Французький текст схвально оцінює цей звичай польської шляхти і підносить його до рангу прикладу, який є гідним наслідування. Отже, шляхетський дворик вважався головною клітиною суспільно-політичної системи. Місцем, яке для шляхтича-громадянина є опорою свободи. Дворикпо суті є антимоделлю Версаля - місця, яке знищує шляхетську незалежність [5, с. 211-218].

Енциклопедистам здавалося, що життя польського шляхтича у провінції корисно позначається на міці станових уз. Французи писали про часті у Польщі шляхетські з’їзди і загальну любов до взаємних відвідувань (в якості прикладу згадувалися шляхетські вояжі до віддалених місць, зумовлені лише бажанням по вечеряти у товаристві своїх знайомих). Енциклопедистам також надзвичайно імпонував звичай польських шляхтичів називати один одного братами і при цьому визнавати, що в них тече та ж сама кров, а всі вони є членами єдиної великої родини. Адаже подібна візія цілісності польського шляхетського стану, додатково посилена ідеологією рівності, робила його дуже несхожим на західні відповідники. Особливі симпатії концепція шляхетської рівності викликала в тих мислителів, яким були близькі республіканські ідеали. Вони схвально сприймали той факт, що у Польщі не мають значення жодні титули, ордени і відзнаки. Адаже “Енциклопедія” стверджувала, що Річ Посполита “намагається будь-якою ціною зберегти рівність серед шляхти і тому не визнає титули Священної Імперії [...]. Існують князі, які визнаються такими [...], але навіть титул Ваша Високість не робить їх вищими за інших; тільки посади дають перевагу. Найменший каштелян переважає князів, який не має жодної посади. Це робиться для того, аби привчати шанобливо

ставитися до республіки, важливішої за титули і походження" [3.9, т. V, с. 154; 3.31, т. X, с. 143]. Енциклопедист втім гасить це славослів'я, безжально стверджуючи наприкінці своєї думки, що "попри все це, немає у світі нічого більш раболіпного, аніж ставлення дрібної шляхти до магнатів" [3.34, т. XII, с. 931].

Варто зауважити - в головній статті на тему Польщі зазначалося, що в жодній іншій країні є неможливою ситуація, коли б "ті самі люди, які радяться в сенаті, ухвалюють закони в сеймі чи судять в трибуналах, водночас йшли на ворога" [3.34, т. XII, с. 929]. Наслідком цього власне й стала та виопуклена мислителями доби Просвітництва винятковість польської шляхти, в середовищі якої *la robe* не відокремлюється від *l'épée*. "У Польщі немає нічого спадкового, за винятком землеволодіння і шляхетського титулу" - констатував Вольтер [17, с. 95; про різні аспекти участі Вольтера в енциклопедичному проєкті див.: 11]. Власне брак спадковості посад, в уявленні енциклопедистів, і був найкориснішою рисою польських політичних структур. На думку просвітників, саме завдяки дії цього принципу королівські номінації на посади в Речі Посполитій – як про це зазначалося у статті „*POLOGNE, histoire & gouvernement de, (Hist. & Droit politique)*” - "можуть спричиняти багато доброго і - можна констатувати - нічого поганого" [3.34, т. XII, с. 929]. Водночас енциклопедисти вважали, що польську шляхту вирізняє на загальноєвропейському тлі кілька серйозних вад. З-поміж тих, які були пов'язані з її діяльністю на локальному рівні, варто насамперед згадати про клієнтелізм і пригноблення селян. Прославляючи ідею шляхетської рівності, ця стаття водночас таврувала реальність, яка не відповідала даному принципу – прірву між нечисленними магнатами, які "ведуть життя азійськи-хсатрапів", істотисячною дрібною шляхтою, якаживотіє в злиднях [3.34, с. 932]. У цьому ж енциклопедичному дусі Вольтер різко критикує ситуацію, коли бідна польська шляхта наймається за гроші на службу до можновладців, виконуючи при цьому найменш престижну роботу: "чистячи ко-

ней своїм панам, йменуються електорами своїх королів і нищителями тиранів" [17, с. 95]. Своєю чергою в головній статті на тему рабства один із енциклопедистів згадує Польщу як приклад держави, дерабискладають непропорційно велику частину населення. Адже саме таким чином шляхта трактує своїх селян [3.10, т. V, с. 936].

У негативному ключі зображені в "Енциклопедії" литовці (енц. - *Lituanians*), про яких згадується лише побіжно. Шевал'є де Жокур виводив їх родовід від скіфського племені гелонів. При цьому він підкреслював, що вони походять від європейського, а не азійського відгалуження цього народу, який колись був сусідом сарматів [3.11, т. VII, с. 544]. Інша згадка про литовців також апелювала до минулого. Зокрема, повідомлялося, що вони досі не позбулися своїх давніх магічних практик і надалі займаються піромантією. Невідомий енциклопедист стверджував, що мешканці цієї частини Європи і нині продовжують ворожити за допомоги вогню: „Аби дізнатися [...] як саме закінчиться хвороба, вони ставлять хворого перед великим вогнем. Якщо тінь, яку кидає його тіло, є прямою і лягає навпроти вогню, це – на їх думку – означає, що він таки зможе вилікуватися. Якщо ж тінь падає збоку, тоді хворого вважають безнадійним і трактують як померлого” [3.37, т. XIII, с. 605]. Цю інформацію було взято з четвертої книги своєрідного кодексу у процесах про чари - неодноразово перевидаваної праці "*Disquisitionum magicarum*", яку написав відомий нідерландський єзуїт Мартін Антоніо дель Ріо (Martinus Antonius Delrio, 1551-1608 pp.) [2]. Нарешті останньою інформацією, яка подається в "Енциклопедії" стосовно литовців, є ефемерна згадка про обробку ними землі (опис методу випалення полів), а також - засудження практики пригноблення селян [3.28, т. IX, с. 592]. Окрім цих кількох прецедентів побіжної інформації, "Тлумачний словник" не подає жодних відомостей з приводу фізіономії, характеру чи звичаїв людей, які проживали на теренах між Даугавою і Прип'яттю.

Лише зрідка енциклопедисти звертають свою увагу на мешканців південно-

східних рубежів Європи. Більшість гаселна тему козаків (енц. - *Cosaques*) не пов'язані з польсько-литовською державою. Вони здебільшого асоціюються із Росією [3.2, т. II, с. 161; 3.3, т. II, с. 337; 3.4, т. II, с. 531; 3.8, т. IV, с. 608; 3.12, т. VIII, с. 191; 3.16, т. VIII, с. 468; 3.17, т. VIII, с. 528; 3.20, т. IX, с. 111; 3.22, т. IX, с. 131; 3.23, т. IX, с. 136; 3.24, т. IX, с. 139; 3.26, т. IX, с. 401; 3.27, т. X, с. 367; 3.33, т. XI, с. 343; 3.35, т. XIII, с. 126; 3.36, т. XIII, с. 186; 3.39, т. XIV, с. 604; 3.40, т. XV, с. 81; 3.41, т. XV, с. 132; 3.42, т. XV, с. 270; 3.43, т. XV, с. 922; 3.45, т. XVI, с. 603; 3.47, т. XVII, с. 472; 3.49, т. XVII, с. 642; 3.51, т. XVII, с. 694; 3.52, т. XVII, с. 694]. Насамперед однак в трьох найважливіших предметних статтях на тему України і козаків обидва ці поняття корелюються із державою царів [3.7, т. IV, с. 290; 3.46, т. XVII, с. 371-372; 3.50, т. XVII, с. 693]. У двох гаслах шевал'є де Жокур прямо і однозначно ідентифікує українців (енц. - *Ukraniens*) із козаками.

Провину за таке - настільки недовзначне - трактування українних земель і їх мешканців слід покласти на первинне джерело, звідки всі ці дефініції власне й походять. Йдеться про "Історію Російської імперії за Петра Великого", автором якої був Вольтер [18, с. 363-365]. Абзац цього твору, в якому йдеться про згадане вище населення, починається із фальшивого ототожнення: "*Les Ukrainiens, qu'on nomme Cosaques*" ("українці, які зветься козаками"), а завершується згадкою про їх нинішнє підпорядкування російській державі: "[...] перейшли під владу Росії в 1654 році, не дуже їй підкорялися, але Петро їх уярмив" [18, с. 364]. Помилки і узагальнення Вольтера, які стосувалися українного населення, було розмножено в "Тлумачному словнику". Наслідком цього стало поширення образу України і її мешканців, який був майже цілком позбавлений польських конотацій. Звернення до спільного польського і козацького минулого обмежуються кількома словами. Йдеться про зауваження, що козаки колись підпорядковувалися Речі Посполитій, внаслідок чого вони прийняли християнську віру римського обряду (і лише під російським пануванням перейшли на

православ'я) [3.46, т. XVII, с. 372]. На завершення слід сказати, що козацькі напади на Польщу подавалися як приклад сучасного розбійництва і варварства [3.15, т. VIII, с. 910; 3.32, т. X, с. 167].

Лише в двох коротких реченнях енциклопедисти згадують про жмудинів (енц. - *Samogitiens*) [3.38, т. XIV, с. 597]. Вони створюють несимпатичний образ цього народу, який до часів Сигизмунда Августа живе на татарський кшталт. Будучи переконаними правителем „*de vivre en société*” ("жити в спільноті"), жмудини муслили поселитися у поганих землянках із примітивним вогнищем посередині.

Французький "Тлумачний словник" майже цілком ігнорує русинів. Лише при описі міста Вільна згадується, що в ньому проживали в т.ч. *les Russiens* - енциклопедисти не послуговувалися дефініцією *la Ruthénie* і похідними від нього поняттями [3.48, т. XVII, с. 617].

„*La Pologne [...] s'appelle encore aujourd'hui le paradis des Juifs*" („Польща [...] ще нині називається раєм для євреїв”) [3.34, т. XII, с. 930; про становище євреїв у Польщі напередодні редагування енциклопедичних полоніків, див.: 8]. Великий "Тлумачний словник" популяризував образ Речі Посполитої як країни, де євреї тішуються нечуваним деінде благополуччям. Французів найбільше дивувало толерантне ставлення досповідників моїсеєвої релігії у державі, яка набула слави бастиону католицизму [3.18, т. IX, с. 3; 3.34, т. XII, с. 930; 16]. Енциклопедисти також звертали увагу на чисельність євреїв у цьому регіоні [3.34, т. XII, с. 930; 3.5, т. II, с. 671; 3.6, т. II, с. 750; 3.30, т. IX, с. 792], розглядаючи між іншим Польщу - у важливій тематичній статті про інквізицію - як приклад місця, де вони не тільки могли сховатися від переслідувань, але навіть практикувати свою релігію (зазначалося, що в Польщі є близько 280 синагог). Вусьому "Тлумачному словникові" згадується лише одна із синагог - Люблінська [3.14, т. VIII, с. 774; 3.29, т. IX, с. 709]. Енциклопедисти також акцентували увагу на важливій господарчій ролі цієї групи населення, особливо - у сфері торгівлі [3.34, т. XII, с. 930]. При цьому вони посилалися на

реляцію шевал'є де Боже [1; 3.21, т. IX, с. 113].

В “Енциклопедії” наводяться імена трьох польських євреїв. Відлунням знаної легенди є лаконічна згадка про те, що саме Естер (енц. - Esther) - фаворитці Казимира Великого - євреї завдячують тими привілеями, які століття тому надав їм цей король [3.34, т. XII, с. 930]. Своєю чергою шевал'є де Жокур включив до тематичної статті, в якій описувалася Теревовля [3.44, т. XVI, с. 538], *passus* про героїчний захист цього міста від турецької навали в 1675 р. (цей фрагмент був майже цілком переписаний із праці абата Койє про Яна Собеського). У ньому змальовані героїчні дії Яна Самуеля Хжановського (енц. – *Samuel Chrasonowski*) – особи ніби-то єврейського походження – і його дружини Анни Дороти з дому де Фрезен [14, с. 458; 15, с. 459-460; 10, с. 66-67]. Цю історію енциклопедист оповідає у надзвичайно яскравій риторичній манері: єврей, який перейшов на християнство, зображується найбільш дієвим захисником від невірного турка. Однак коли вже й він почав сумніватися в успіхові, перед ним стала дружина з двома кинджалами і “та єврейська героїня”, як нащадниця Юдіфи, попередила, що вб'є спочатку чоловіка, а потім – і себе, якщо місто капітулює. І саме в цей театральний момент на горизонті ясна річ з'являється допомога від Собеського. Історія подвигу Хжановських має щасливий фінал. Чоловік за свою відвагу був нагороджений військовим підвищенням і грошима. Натомість героїня не отримала нічого, але – як же це звучить патетично - їй вистачило самої лише народної слави. Варто зауважити, що цей теревовльський анекдот ще довго функціонував у західноєвропейських уявленнях про етнічний і релігійний тигель східних рубежів Європи. Чудовим прикладом у цьому зв'язку є надзвичайно популярна в ХІХ ст. збірка англійських анекдотів, яка перевидавалася багато разів – на її сторінках також знаходимо оповідання про оборону Теревовлі [12, с. 124-125].

У двох гаслах “Глумачного словника” згадується, що в Речі Посполитій проживали також караїми (енц. - *Saraïtes*) [3.19,

т. IX, с. 31; 3.5, т. II, с. 669]. У спеціальній статті, присвяченій цій групі населення [3.5, т. II, с. 671], теолог Едме-Франсуа Малє (1713 – 1755 рр.) [7, с. 238-243] звернув увагу на специфіку литовських караїмів. Він наголошував на своєрідності їх звичаїв, і насамперед - мови, яка, на його думку, мала турецькі конотації. При цьому він посилався на професора Упсальського університету Густава Перінгера (1651 – 1710 рр.), який був визнаним авторитетом у цій сфері. Будучи спрямований шведським королем Карлом ХІ з місією до Литви (1690 р.), Перінгер дослідив караїмське питання, а потім докладно і фахово виклав його [13].

Візія енциклопедистами буття євреїв у Речі Посполитій є втім однозначною: для них це - рай на землі, можна сказати - земля обітована. У польсько-литовській державі євреї знайшли – як переконає де Жокур - щастя міфічних часів: “саме там здається вони повертаються у ту добу, коли перебували під пануванням Ксеркса і опікою Мордехая” [3.34, т. XII, с. 930]. ОбразбагатоетнічноїтолерантноїшляхетськоїРечі Посполитоїщедовго зберігатиме своюжиттєздатність. У такому ж дусі почала і “Енциклопедія”, підкреслюючи, що польсько-литовська держава є для євреїв продовженням їх найщасливіших часів доби Макавея і Ксеркса. Не можна втім оминути увагою той факт, що цей майже ідилічний образ життя євреїв у Речі Посполитій став, впродовж неповних п'яти років від виходу “Енциклопедії”, приводом для показового – адже це було зроблене самим Вольтером – нападу на гармонійні єврейсько-польські взаємини. Ото ж Вольтер удавав злостиве здивування, коли наголошував – вочевидь слідом за “Енциклопедією” – на тому, що в Речі Посполитій є багато місць провадження іудаїстського культу і це аж ніяк не заважає католикам. Отже Вольтер в'їдливо демонстрував свої антипольські переконання, зазначаючи, зокрема: “смішно, що євреї, які розіпнули Логос, мають стільки синагог у поляків” [Лист Вольтера до Катерини ІІ, 13 лютого 1773 р. Див.: 19, лист № 17131].

Висновки та перспективи подальших досліджень. У дефініціях “Великої

Французької Енциклопедії” міститься поза сумнівами схематичний і спрощений образ народів, які населяли східні рубежі Європи. Окрім того, на сторінках “Тлумачного словника” так і не знайшлося місця для інших національностей і етнічних груп, які проживали на цих теренах: вірмен, татар, волохів, німців чи голландців. З-поміж інших етносів Речі Посполитої енциклопедисти лаконічно згадують лише курпіїв (*Les Kurpiecks*) [3.25, т. IX, с. 140], зазна-

чаючи побіжно, що вони проживають в окремому регіоні. Ці лакуни і спрощення не можуть втім нівелювати найголовніше – сам факт присутності народів цього прикордоння континенту у текстах енциклопедистів. Поза сумнівами цю проблематику варто досліджувати й надалі, продовжуючи реконструювати цілісну етнічну мапу східної Європи в уявленні корифеїв західноєвропейського Просвітництва.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Beaujeu, chevalier de [Dalairac F.-P.]. *Memoires du chevalier de Beaujeu contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des relations particulieres des affaires de ces pays-là, depuis l'année MDCLXXIX.* – Amsterdam, 1700. Польське видання: *Pamiętniki kawalera de Beaujeu / przeł. A. Kraushar.* – Kraków, 1883.

2. Delrio M. *Disquisitionum magicarum libri sex, quibus continetur accurata curiosarum artium et vanarum superstitionum confutatio.* – Lugduni, 1599.

3. *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres. Mis en ordre & publié par M. Diderot, de l'Académie Royale des Sciences & des Belles-Lettres de Prusse; & quant à la Partie Mathématique, par M. D'Alembert, de l'Académie Royale des Sciences de Paris, de celle de Prusse, & de la Société Royale de Londres, t. I-XVII.* – Paris, 1751-1772:

- 3.1. AMBULATOIRE, adj. (Jurisprud.)
- 3.2. BATURIN, (Géog.)
- 3.3. BORYSTHENE, (Géog.)
- 3.4. CAICS ou SAIQUES, s. f. pl. (Hist. & Navigat.)
- 3.5. CARAITES, s. m. pl. (Hist. ecclés.)
- 3.6. CASTELLANS, s. m. pl. (Hist. mod.)
- 3.7. COSAQUES (les) Géog. mod
- 3.8. CZERKASKI, (Géog. mod.)
- 3.9. DUC, dux
- 3.10. ESCLAVAGE, s. m. (Droit nat. Religion, Morale.)
- 3.11. GELONS, s. m. pl. Gelonii, Gelones, (Géog. anc.)
- 3.12. HETMANN, s. m. (Hist. mod.)
- 3.13. *HUMAINE ESPECE. (Hist. nat.)

3.14. INQUISITION, s. f. (Hist. ecclésiast.)

3.15. IRRUPTION, s. f. (Gramm. & Art milit.)

3.16. JASWA - MOREWAIA, (Medecine.)

3.17. JETSCH, (Géog.)

3.18. JUDAISME, s. m. (Théolog.)

3.19. JUIF, s. m. (Hist. anc. & mod.)

3.20. KANIOW, Kaniovia, (Géog.)

3.21. KARESMA, s. m. (Hist. des voyages.)

3.22. KIPSCHACK, ou KAPSCHAC, (Géog.)

3.23. KORSUM, (Géog.)

3.24. KUDACH, (Géogr.)

3.25. KURPIECKS, s. m. (Géog. Hist. mod.)

3.26. LESNOW, Lesnovia, (Géog.)

3.27. MER NOIRE, (Géog.)

3.28. LITHUANIE, (Géog.)

3.29. Lublin, (Géog.)

3.30. MACHASOR, s. m. (Théol.)

3.31. MARQUIS, s. m. (Hist. mod.)

3.32. MARTOLOIS, LES (Géogr.)

3.33. OCZAKOW, (Géog.)

3.34. POLOGNE, histoire & gouvernement de, (Hist. & Droit politique)

3.35. POROUY, (Géogr. mod.)

3.36. POTIVOL ou PUTIVOL, (Géog. mod.)

3.37. PYROMANCIE, s. f.

3.38. SAMOGITIE, LA, (Géog. mod.)

3.39. SAMOYÈDES, LES, ou SAMOIEDES, (Géog. mod.)

3.40. SERDAR, s. m. (Hist. mod.)

3.41. SÉVÉRIE, (Géog. mod.)

3.42. SOIE, s. f. (Gram. & Hist. nat.)

3.43. TARTARE ou TATARS, (Géogr. mod.)

3.44. TRAMBLOWA, (Géog. mod.)

3.45. TRÉTHIMIROW, (Géog. mod.)

- 3.46. UKRAINE, (Géog. mod.)
- 3.47. VOROTINSK, (Géog. mod.)
- 3.48. WILNA, Géog. mod.)
- 3.49. WORSKLO, LE, ou VORSKLO, (Géog. mod.)
- 3.50. ZAPORAVIENS, ou ZAPOROGES, (Géogr. mod.)
- 3.51. ZARITZA, (Géog. mod.)
- 3.52. ZBOROW, (Géog. mod.)
4. Forycki M. Anarchia polska w myśli Oświecenia. Francuski obraz Rzeczypospolitej szlacheckiej u progu czasów stanisławowskich. – Poznań, 2004.
5. Forycki M. Szlachta polska a europejska w Encyklopedii Diderota i d’Alemberta // Szlachta europejska w strukturach lokalnych XVI-XVIII wieku / red. M. Konopnicka, J. Kuczer, W. Strzyżewski. – Zielona Góra, 2010. – S. 211-218.
6. Hubert R. Les science sociales dans l’Encyclopédie. La philosophie de l’histoire et le problème des origines sociales. – Genève, 1970.
7. Kafker F. A., Kafker S. The Encyclopedists as Individuals: a Biographical Dictionary of the Authors of the Encyclopédie. – Oxford, 1988.
8. Krupa J. Żydzi w Rzeczypospolitej w czasach Augusta II (1697-1733). – Kraków, 2009.
9. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009.
10. Mieses M. Z rodu żydowskiego. Zasłużone rodziny polskie krwi niegdyś żydowskiej. – Warszawa, 1991.
11. Naves R. Voltaire et l’Encyclopédie. – Genève, 1970 (I вид.: Paris, 1939).
12. Percy Sh., Percy R. The Percy anecdotes. - T. VII. Heroism. – London, 1823.
13. Peringer G. Epistola de Karaitarum Rebus in Lithuania. – Leipzig, 1691.
14. Piwarski K. Chrzanowska Anna Dorota // Polski Słownik Biograficzny. - T. III. – Kraków, 1937.
15. Piwarski K. Chrzanowski Jan Samuel // Polski Słownik Biograficzny. - T. III. – Kraków, 1937.
16. Rok B. Stosunek polskiego Kościoła katolickiego do sprawy żydowskiej w 1 połowie XVIII wieku // Z historii ludności żydowskiej w Polsce i na Śląsku / red. K. Matwijowski. – Wrocław, 1994. – S. 85-97.
17. Voltaire. Histoire de Charles XII roi de Suède // idem. Œuvres historiques / ed. R. Pomeau. – Paris, 1957.
18. Voltaire. Histoire de l’Empire de Russie sous Pierre le Grand // Œuvres historiques, R. Pomeau (ed.). – Paris, 1957.
19. Voltaire’s Correspondence / ed. T. Besterman. - T. I-CIII. – Genève, 1953-1965.

(переклад з польської – Сергій Серяков)